

CĂLCĂIUL RIDICAT AL LUI IUDA DIN IOAN 13, 18: O VECHE GREȘEALĂ DE TRADUCERE?*

CĂLIN POPESCU

Seminarul Teologic „Justin Patriarhul”, Câmpulung Muscel

calinpopescu_cz@yahoo.com

Abstract. This investigation tries to determine whether in the case of Judas' heel lifted against Jesus in John 13:18 one can really speak about the proper sense of the phrase, expressing violence. At a more thorough look, we can easily find arguments to say it is rather a calque, one which led to frequent misinterpretations of the verse. In the quotation John gives there, Septuagint had rendered the Hebrew for 'heel' with the Greek for 'craft', which meant that it recognized a metonymy which describes a nonviolent meaning. The biblical meaning of the 'heel' may go beyond the literal sense (the anatomic back part of the foot), to include grasping someone by that anatomic part, in order to deceive him. Credible grounds in the Patristic tradition and in modern exegesis are in favour of revising the translation of the verse, according to this wider meaning. Some English and Greek biblical editions already did this, whereas the Romanian New Testament can rely on the solutions provided by the previous versions of the Old Testament.

Keywords: Septuagint, Masoretic Text, OT Quotations, Gospel according to John, Psalms, Heel, Judas.

Cercetarea de față se referă la modul de traducere a cuvântului *călcăii* în câteva versete problematice din Psalmi și Noul Testament, în special în Ps. 40:9, verset citat liber, dar incluzând un calc în Ioan 13:18: „Cel ce mănâncă pâinea cu Mine a ridicat *călcăiul* împotriva Mea”¹. Avem, în subsidiar, în vedere, de asemenea, și Ps. 48:5: „Pentru ce să mă tem în ziua cea rea? Fărădelegea *călcăiului* meu mă va înconjura”; aici, din această soluție tradițională de traducere, nemodificată încă de la versiunile rotacizante până la B 1914 (numai Ms. 4389 încearcă variația *mă va ocoli*), a fost eliminat în mod arbitrar *călcăiul*, în virtutea programului de accesibilizare; P 1957 (revizuirea nefilologică și necontextuală, devenită Psaltirea sinodală oficială, prin includerea în B 1968²): „Pentru ce să mă tem în ziua cea rea, când mă va înconjura *fărădelegea vrăjmașilor* mei?”. De altfel, și soluțiile unor ediții anterioare ale Psaltirii, din B 1939 și B 1944,

* *Judas' Lifted Heel in John 13, 18: An Ancient Mistranslation?*

¹ Atunci când nu se indică altceva, citatele biblice sunt preluate din versiunea curentă a Bibliiei sinodale (1968-2018), online: www.bibliaortodoxa.ro (accesat la 1.09.2021).

² Despre cadrul acestei revizuirii a Psaltirii vezi și Popescu (2019).

abandonate între timp, propuneau sugestii în aceeași direcție: *nelegiuirea prigonitorilor mei*, respectiv *răutatea vrăjmașilor mei*, continuând, de fapt o tradiție impusă de traducerea britanică. Într-adevăr, după ce P ARISTIA dăduse, în 1859, traducerea *nelegiuirea acelor ce mă pândesc* (depedentă de B VAMVAS: ‘H ἀνομία τῶν ἐνεδρεούοντων με), a existat aici o versiune britanică „de linie”, neschimbată între edițiile P 1863 (Keller-Stefanide) și B NITZULESCU (1921), *răutatea celor ce mă pândesc*, pe care Cornilescu, începând cu 1920 (P CORN.), o va adapta, superficial, *nelegiuirea potrivnicilor mei*, pierzând deci sensul de ‘pândă’ din gr. ἐνεδρεύω și din textul ebraic, pe care traducerea filologică P ONCIUL (1898) îl redă: *răutatea celor ce mă urmăresc*³.

Analiza ocurențelor cuvântului *călcâi* va arăta, credem, suficient de limpede că este vorba despre un element al limbajului simbolic caracteristic textului biblic, ale cărui nuanțe nu pot fi ignorate într-o traducere fără deformarea sau „aplatizarea” sensului ei. De aici, credem că se putea desprinde și o direcție adecvată de interpretare și, implicit, de traducere a noțiunii, în citarea făcută de Evanghelistul Ioan.

1. Sensul conturat de ocurențele din Vechiul Testament

Ebraicul עָקַב ‘călcâi’ apare în Textul Masoretic de 14 ori (fără a socoti cuvintele derivate sau apropiate), iar echivalentul grecesc πέρνονα apare de 12 ori în Septuaginta. Cu vocalizare verbală (עָקַב), cuvântul mai este folosit de trei ori în Textul Masoretic, iar derivatul gr. περνίζω îl redă tot de atâtea ori în Septuaginta, având și alte două ocurențe în Cărțile Macabeilor.

Mai întâi, această noțiune se întâlnește într-un pasaj cu o relevanță atât de specială ca „protoevanghelia” din Gen. 3:15:

(Dușmănie voi pune între tine și între femeie, între sămânța ta și sămânța ei;) aceasta îți va zdrobi capul, iar tu îi vei înțepa *călcâiul*

הוּא יִשׁוּפְּךָ בְּעֵקֶב

αὐτός σου τηρήσει κεφαλὴν καὶ σὺ τηρήσεις αὐτοῦ πέρνονα⁴.

De asemenea, termenul apare în Gen. 25:26, la nașterea patriarhului Iacov, strămoșul poporului israelit, căruia, într-o formă verbalizată, îi dă numele – עָקַב, imperfect al verbului עָקַב, un soi de „a călcâi”, însemnând, după cum arată contextul, ‘a apuca, a ține de călcâi’, numele Iacov având deci sensul: „(el) ținea de călcâi”:

³ Aici, P BĂLGRAD are, tot după ebraică: „strâmbătatea *călcâiilor* mele”; totuși, P PANDREA are: „răutatea *dușmanilor* mei”. Parafrază versificată, prin mai multe „sfinte cărți cercată”, PD 1673 păstrează, de asemenea, noțiunea de ‘călcâi’: „Să te temi de zi cumplită/ Să nu-ți dea de *călcâi* smântă”.

⁴ Citatele biblice grecești și ebraice sunt preluate din Textul Masoretic (*Biblia Hebraica Stuttgartensia*), respectiv Septuaginta (ediția Rahlfs), incluse în programul *Bible Works* 9.

După aceea a ieșit fratele acestuia, ținându-se cu mâna de călcâiul lui Isav; și i s-a pus numele Iacov

וַיִּקְרָא אֵת שְׁמוֹ יַעֲקֹב וַיִּקְרָא אֵת שְׁמוֹ יַעֲקֹב

καὶ μετὰ τοῦτο ἐξῆλθεν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ ἡ χεὶρ αὐτοῦ ἐπιλημμένη τῆς πτέρνης Ησαυ καὶ ἐκάλεσεν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰακωβ.

Uneori, aceași idee și valoare simbolică a gestului poate fi redată în grecește și prin alt cuvânt, cum putem vedea chiar la urmașii direcți ai lui Iacov. În Gen. 49:19 citim despre Gad:

B 1914: strămtorat va fi de cete înarmate, dar le va strămtora și el pas cu pas ispită îl va ispiti pre el, și el va ispiti pre dânsul *la picioare*

וַיִּקְרָא אֵת שְׁמוֹ גָּד

πειραστήριον πειραστεύει αὐτόν αὐτὸς δὲ πειραστεύσει αὐτῶν κατὰ πόδας.

Aceași noțiune este redată de Septuaginta prin πούς ‘picior’, așa cum se întâmplă și în traducerea românească curentă a versetului dedicat lui Dan, la Gen. 49:17:

va fi șarpe la drum, viperă la potecă, înveninând *piciorul* calului, ca să cadă călărețul. să se facă șarpe în cale, pândind în cărare, mușcând *călcaiul* calului, și va cădea călărețul înapoi (B 1914)

καὶ γενήσεται Δαν ὄφις ἐφ’ ὁδοῦ ἐγκαθήμενος ἐπὶ τρίβου δάκνων πτέρναν ἵππου καὶ πεσεῖται ὁ ἵππευός εἰς τὰ ὀπίσω

וַיִּקְרָא אֵת שְׁמוֹ דָּן וַיִּקְרָא אֵת שְׁמוֹ דָּן

Credem că se poate distinge deja un sens suficient de cristalizat al acestei noțiuni și atunci când vocalizarea este verbală⁵. Acest sens poate fi negativ, ‘înșelăciune’, așa cum acuză Isav, ca victimă (Gen. 27:36):

Din pricină oare că-l cheamă Iacov, de aceea *m-a înșelat* de două ori? (Deunăzi mi-a răpit dreptul de întâi-născut, iar acum mi-a răpit binecuvântarea mea.)

δικαίως ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰακωβ ἐπτερνικεν γάρ με ἤδη δεύτερον

וַיִּקְרָא אֵת שְׁמוֹ יַעֲקֹב

Sau cum îl găsim la Ier. 9:4, descriind faptele rele ale israeliților:

(Păziți-vă fiecare de prietenul vostru și nu vă încredeți în nici unul din frații voștri,) că fiecare frate *pune piedică* celuiilalt și fiecare prieten *împrăștie clevetiri* pentru că tot fratele cu amăgitură va amăgi și tot prietenul cu viclesug umblă (B 1914) (ἕκαστος ἀπὸ τοῦ πλησίον αὐτοῦ φυλάσσοιτο καὶ ἐπ’ ἀδελφοῖς αὐτῶν μὴ πεποιθατε ὅτι) πᾶς ἀδελφὸς πτέρνη πτερνιεῖ καὶ πᾶς φίλος δολίως πορεύεται

⁵ Oarecum asemănător se formează în limba engleză de la *fox* ‘vulpă’ verbul *to fox (someone)* ‘a înșela’, sens inteligibil numai în cultura europeană (Nida/ Taber 1974, 57, 88).

איש מרעהו השמר וּעַל-כִּלְאֵי אֶל-תְּבַחְתּוּ כִּי כִלְאֵי יַעֲקֹב וְכִלְרַע רְכִיל יִהְיֶה

Dar el poate fi văzut și într-o lumină pozitivă, ca o „viclenie bună”⁶, cum evocă profetul Osea episodul nașterii lui Iacov (Osea 12:4):

În pântecul maicii sale, Iacov *a ținut de călcâi* pe fratele său (și ca un viteaz s-a luptat el cu Dumnezeu.)

În pântecul *a înșelat* pe fratele său (...) (B 1914)

ἐν τῇ κοιλίᾳ ἐππέρνισεν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ (καὶ ἐν κόποις αὐτοῦ ἐνίσχυσεν πρὸς θεόν)

בְּבֶטֶן יַעֲקֹב אֶת-אָחִיו וּבְאִוָּנו שָׂרָה אֶת-אֶלְהִים

De asemenea, cu un înțeles de fatalitate impersonală, ‘piedică’ sau ‘obstacol’, îl găsim la Iov 18:9:

Capcana l-a prins *de călcâi* și lațul s-a încolăcit pe el

יִשְׂאֵל בְּעַקְבֵי פַּח יִהְיֶה עָלָיו צַמִּים

ἔλθοισαν δὲ ἐπ’ αὐτὸν παγίδες κατισχύσει ἐπ’ αὐτὸν διψῶντας (LXX)⁷

Și să vie preste dânsul lațuri; întări-va preste el pre cei însătoșați (B 1688).

Chiar Dumnezeu Însuși poate fi Cel care ține de călcâi (Iov 37:40):

(În urma fulgerului, vine un muget prelung. El [Dumnezeu] tună cu glasul Lui zguduitor.)
El *nu* mai *împiedică* fulgerele cât timp glasul Lui răsună

(אִשְׁרֵי יִשְׂאֵל אֶת-יְרֵכָה לִקְוֹל בְּקוֹל יְהוָה כִּי-יִשְׁמַע קוֹל)

ὁπίσω αὐτοῦ βοήσεται φωνὴ βροντήσῃ ἐν φωνῇ ὕβρεως αὐτοῦ) καὶ οὐκ ἀνταλλάξει αὐτοῦς ὅτι ἀκούσει φωνὴν αὐτοῦ (LXX)

(Dinapoia lui va striga cu glas, tuna-va cu glasul mărimii sale,) și nu va întârzia a se auzi glasul lui (B 1914)

(Denapoia Lui va striga cu glas, tuna-va cu glasul sudalmii Lui,) și nu va premeni (n.n. *schimba*) pre dânsii, căce va auzi glasul Lui (B 1688).

În Psalmi întâlnim noțiunea de ‘călcâi’ (ebr. עֲקָב) de trei ori. În Ps. 55:6, recunoaștem același concept al ‘viclenie?’:

Locui-vor lângă mine și se vor ascunde; ei vor păzi *călcâiul meu*, ca și cum ar căuta sufletul meu (versiune tradițională, stabilă de la P 1710, la B 1968)

παροικήσουσιν καὶ κατακρύψουσιν αὐτοὶ τὴν πτέρναν μου φυλάξουσιν καθάπερ ὑπέμειναν τὴν ψυχὴν μου

⁶ Chiar dacă după dicționarul lui Carpenter/ Grisanti (1997, 506-507) sensul larg ‘șiretenie’ al *călcâiului* nu ar avea valențe pozitive.

⁷ LXX are aici numai acest fragment.

יגורו (יִצְפִּינוּ) [יִצְפִּינוּ] הָמָּה עֲקָבִי יִשְׁמְרוּ כְּאֶשֶׁר קִוּוּ נַפְשֵׁי:

În Ps. 48:5, de la P 1710 și P 1725, până la B 1914, avem, cum am arătat, o traducere clasică, cu nesemnificative variații lingvistice, care s-a modificat începând cu P 1957. Și, într-adevăr, pentru a înțelege acest mod de exprimare fără tentația de a-l „corecta”, simplificându-l, ar fi trebuit să se aibă în vedere toate locurile de mai sus:

Pentru ce mă tem în zioa cea rea? Fără legea *călcâiului meu* mă va încungiuira (P 1710/ P 1725, până la B 1914)

Pentru ce să mă tem în ziua cea rea, când mă va înconjura *fărădelegea vrăjmașilor mei?* (P 1957)

ἵνα τί φοβοῦμαι ἐν ἡμέρᾳ πονηρᾷ ἢ ἀνομία τῆς πτέρυγης μου κυκλώσει με

לְמָה אִירָא בַיְמֵי רַע עֲוֹן עֲקָבִי יִסְוִבְנִי

În fine, în Ps. 40:9 putem înțelege necesitatea traducerii lui עֲקָבִי în Septuaginta prin derivatul πτερνισμός, un fel de „călcâism”, cu sensul de ‘viclesug’:

καὶ γὰρ ὁ ἄνθρωπος τῆς εἰρήνης μου ἐφ’ ὃν ἤλπισα ὁ ἐσθίων ἄρτους μου ἐμεγάλυνεν ἐπ’ ἐμέ πτερνισμόν

גַּם-אִישׁ שְׁלוֹמִי אֲשֶׁר-בָּטַחְתִּי בּוֹ אוֹכַל לְחֵמִי הַגְדִּיל עָלַי עֲקָבִי

Pentru că omul păcii mele, spre carele am nădăjduit, cel ce mănâncă pâinile mele *au mărit asupra mea viclesug* (versiunea „de linie”, de la P 1710 și P1725 până la B 1914)

Chiar omul cu care eram în pace, în care am nădăjduit, care a mâncat pâinea mea, *a ridicat împotriva mea călcâiul* (P 1957).

Derivatul πτερνισμός mai este întâlnit și în 4 Reg. 10:19, unde corespunde derivatului ebraic עֲקָבָה ‘viclenie’:

(„Deci chemați la mine pe toți proorocii lui Baal, pe toți slujitorii lui și pe toți preoții lui, și nimeni să nu lipsească, pentru că am să fac o jertfă mare lui Baal. Tot cel ce va lipsi nu va rămâne cu viață”.) Iehu însă a făcut aceasta *cu gând viclean*, ca să stărpească pe slujitorii lui Baal.

Și Iu a făcut aceasta *cu înșelăciune*, ca să piarză pre robii lui Vaal (B 1914)

καὶ Ἰου ἐποίησεν ἐν πτερνισμῷ ἵνα ἀπολέσῃ τοὺς δούλους τοῦ Βααλ

וַיְהוּא עָשָׂה בְּעֲקָבָה לְמַעַן הָאֲבִיד אֶת-עַבְדֵי הַבַּעַל

Traducerile românești mai vechi au găsit diferite variante de a reda, în versetul Ps. 40:9, gestul respectiv și substantivul gr. πτερνισμός:

Că omul cu pacele mele într’ânsu upăvăiū; cire mărâncă păré mé rădică (P SCHEI, cf. P HURM, PD 1680: mărit-au) spre mere (P SCHEI, cf. P HURM pre menre, PD 1680 asupra mîa) *sfadă* (P SCHEI, cf. PD 1680 *pîădecă*, P HURM *armă*)

Că omul cu pacele mele, într-îns upăvoiiu, cine mîncă pâinea mea, rădică spre mine *şfadă* (CORESI 1577, cf. B 1688, Ms. 45: mări preste mine *înşelăciune*, ms. 4389: au mărit asupra mea *înşelăciune*)

Pentru că omul păcii mele, spre care am nădăjduit, cel ce mănâncă pâinile mele, a mărit asupra mea *viclesug* (B 1914).

Citarea acestui verset în Noul Testament se face, la Ioan 13:18, cu câteva modificări, inclusiv schimbarea lui *περνισμός* cu *πέρνα*:

(Οὐ περὶ πάντων ὑμῶν λέγω· ἐγὼ οἶδα οὓς ἐξελεξάμην·) ἀλλ' ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῆ,
Ὁ τρώγων μετ' ἐμοῦ τὸν ἄρτον ἐπήρεν ἐπ' ἐμὲ τὴν πέρναν αὐτοῦ

(Nu zic despre voi toți; căci Eu știu pe cei pe care i-am ales.) Ci ca să se împlinescă Scriptura: „Cel ce mănâncă pâinea cu Mine *a ridicat călcăiul împotriva Mea*”⁸.

2. Interpretarea literală, ca „violență”

Luat în sine, termenul din acest citat nou-testamentar descrie, la prima vedere, un act de violență pură. De altfel, el este atât de frecvent explicat astfel de către exegeți, încât a ajuns o interpretare standard, de exemplu: „«To lift up the heel» against any one is to offer him brutal violence” (Bernard 1929, 468) sau „the notion is that of brute violence (and not of the cunning of the wrestler)” (Westcott/ Westcott 1908, 153).

ENCICLOPÆDIA (II, 1397) folosește versetul și ca argument pentru faptul că sensul cuvântului *călcăi* ar fi acela de ‘violence and brutality’ – pentru care se oferă ca sprijin și alte două versete din Vechiul Testament, ambele neconcludente, însă, în opinia noastră. Unul dintre ele este Ps. 35:11: „Să nu vină peste mine *picior* de mândrie și mâna păcătoșilor să nu mă clatine”. Aici, Septuaginta și Textul Masoretic folosesc, de fapt, un alt cuvânt, *picior* (πούς / *ἴπῃ*), iar menționarea membrului corpului pare să exprime mai degrabă contactul (vizual) nedorit cu asupritorii, așa cum în Is. 52:7 avem contact vizual dorit: „Cât de frumoase sunt pe munți *picioarele* trimisului care vestește pacea, a solului de veste bună”).

Al doilea verset invocat este Ios. 10:24: „Și după ce au scos pe regii aceștia la Iosua, Iosua a chemat pe toți Israeliții și a zis către căpeteniile oștenilor care fuseseră cu el: «Apropiați-vă și puneți-vă *picioarele* pe grumajii regilor acestora!» Și ei s-au

⁸ Versiunile românești mai vechi îl traduceau și pe αὐτοῦ ‘lui’, chiar dacă pare că s-ar depăși astfel sensul textului citat din Psalm. Spre deosebire de codicii Alexandrinus, Sinaiticus și Bezae, Codex Vaticanus are aici μου în loc de μετ' ἐμοῦ, comentat diferit: fie e forma autentică, pentru că e mai aproape de cea vechi-testamentară ebraică (Bernard 1929, 468) și de stilul propriu al lui Ioan (Menken 1996, 129) – după unii, μετ' ἐμοῦ, care, de altfel, apare și în recenzii copte ale Evangheliei și chiar în papirusuri cu Ps. 40 din Septuaginta, ar fi putut totuși veni de fapt dintr-o influență a sinopticilor (Lagrange 1936, 357) –, fie, dimpotrivă, μου ar fi putut fi o corectură târzie, tocmai pentru reapropierea de Septuaginta (vezi și Menken 1996, 123-124).

apropiat și și-au pus *picioarele* (se folosește tot πούς / לַגֵּל) pe grumajii lor”. Iarăși, aici este vorba tot despre un gest diferit, anume exprimarea victoriei împotriva celor cinci regi învinși și ascunși în peșteră, realizată printr-o mișcare cu piciorul ori cu talpa piciorului, iar nu cu călcâiul.

Un alt pasaj cu care mai este uneori asociat *călcâiul* din Ioan 13:18 este cel din Fapte 26:14: „Greu îți este să lovești în țepușă cu piciorul (gr. πρὸς κέντρα λακτίζειν)”. Într-adevăr, arată ENCICLOPEDIA (III, 1797)⁹, zicala se referă la țepușa văcarului, în care boul se rănește când dă să meargă în direcția greșită. Hoskyns (1947, 441), Lagrange (1936, 357), Toy (1884, 89), Loisy (1903, 720, citat și de Hanson 1991, 175) și alții (vezi P ONCIUL, 162) comentează că imaginea lui Iuda ar fi aceea a unui cal care lovește cu piciorul înapoi: „Fie că e vorba de o lovitură cu călcâiul înainte sau una înapoi”; expresia din Ioan 13:18 este însă tot „ininteligibilă”, constată, totuși, Menken (1996, 131), rămânând la ideea de violență. De fapt, ar trebui să existe o diferență considerabilă între un diavol, cum este numit Iuda (Ioan 6:70), și un biet animal¹⁰ a cărui vină este că ar lovi instinctiv (înainte ori înapoi) o țepușă care îl îmboldește. Și, deși verbul grecesc conține adverbul λάξ¹¹, de fapt nici boul, nici calul nu dau în țepușă chiar cu călcâiul, ci mai degrabă cu piciorul, unde ea se și înfige, dureros, în carne.

O încercare de interpretare etnografic-sociologică este cea a lui Bishop (1959, 332), a cărui citare a devenit aproape un automatism în legătură cu acest pasaj; el susține că în spatele ciudatei expresii ar fi de fapt un obicei pe care l-a descoperit într-un mediu arab, unde, dacă talpa cuiva ar fi la vedere, ea ar fi, inevitabil, și îndreptată în direcția cuiva din jur, care ar fi îndreptățit în acel caz să se simtă lezat de un asemenea gest de animozitate și dispreț. Această găselniță se referă și ea la talpa piciorului, iar nu la călcâi.

Oricât de neînțeles ar fi deci gestul ridicării călcâiului, el este însă citit ca atare, în virtutea autorității Evangheliei, iar pe baza acestei lecturi s-au încercat chiar construcții teologice suplimentare, prin asocieri cu alte scene biblice. De exemplu, Carpenter/Grisanti (1997, 506-507) interpretează că în Gen. 3:15 omul ar zdrobi capul șarpelui cu același călcâi de care acesta îl mușcă (autorii, cu siguranță, n-au încercat o astfel de metodă și în practică). Alții spun că era vorba de același picior pe care Iisus l-ar fi

⁹ Și într-un dicționar de popularizare a simbolurilor biblice (Dawson, 2019) găsim la intrarea „Kicking, Lifting Heel” pasajele din Fapte și din Ioan puse laolaltă, persecuția și trădarea fiind, deci, pe același plan. De asemenea, în RNT (82) găsim: „Pavel a lovit înapoi, ca împotrivire la voia lui Dumnezeu”.

¹⁰ Powers (2012, 188), în dependență de KJV, interpretează deci: „Iuda se poartă precum un cal trădător, în timp ce este hrănit”; dar ni se pare destul de forțată noțiunea de „cal trădător” – atunci, vom avea și un cal sinucigaș?

¹¹ Adv. ‘cu călcâiul’.

spălat la Cină, deși, iarăși, Iisus nu i-a spălat lui Iuda doar călcâiul (Orchard 1998, 172, reluându-l, de fapt, pe AMBROZIE, 1078).

Un argument ceva mai puternic în favoarea interpretării ca violență l-ar constitui, mai degrabă, cum observă Orchard (1998, 172), utilizarea în contextul Cinei (la sinoptici) a unor cuvinte dure privind *consumarea* trupului lui Hristos („mâncarea trupului”, „berea sângelui” din Mat. 26:26-28, Marc. 14:22-24), care atrag cumva și în privința citatului din Psalm¹² o interpretare schematizantă în același registru (*strivirea cu călcâiul*), chiar dacă sensul putea fi mai nuanțat, cum arată traducerea din Septuaginta.

Menken (1996, 124), Lagrange (1936, 357) și alții iau în calcul și posibilitatea să fi circulat unele versiuni grecești ale Psalmului care conțineau aici πτέρνα (‘călcâi’), cum citează Ioan, în loc de περνισμός (‘vicleșug’), cum aveam în Psalm, însă nu cunoaștem asemenea versiuni decât ulterior epocii Noului Testament: la Aquila și Theodotion (vezi HEXAPLA, II, 153) avem într-adevăr: κατεμεγαλύνθη μου πτέρνα, o transpunere de altfel oarecum de forțată și deloc mai inteligibilă¹³. Credem că nici nu are rost să inventariem zecile de păreri divergente în legătură cu sursa citatului din Psalm și fidelitatea față de ea – multe opinii par să fi fost exprimate doar superficial, în trecut; numeroși autori scriu, de pildă, că Ioan ar fi redat fidel versetul din Textul Masoretic (ceea ce e o afirmație grosieră), în vreme ce alții afirmă că a făcut o traducere liberă sau că a dat un citat aproximativ din memorie, chiar sub influența versiunii din Septuaginta¹⁴. Menken (1996, 131) subliniază însă că evanghelistul ar fi ținut în mod expres să evite pe περνισμός din Septuaginta, ba susține că nici în varianta masoretică ebraicul כקפ n-ar fi putut cumva avea sensul de ‘vicleșug’, motivând că aceasta ar contrazice omnisciența lui Iisus, care ar fi fost, atunci, păcălit¹⁵. Același raționament miop îl regăsim și la Loisy (1903, 720) – de parcă viclenia nu putea fi și ea dinainte știută și în același timp îngăduită (doar de aceea Iisus și prevenea asupra ei¹⁶, iar cum am văzut și mai sus, în Ier. 9:4, Dumnezeu constata și condamna în Vechiul Testament *vicleșugul* celor răi, înțelepți numai în ochii lor).

¹² Avut în vedere aici, de altfel, și de sinoptici (Menken 1996, 135; Schuchard 1992, 107-108).

¹³ „S-a ridicat împotriva mea cu călcâiul”. La Symmachus este: συνεσθίων μοι ἄρτον ἐμὸν, κατεμεγαλύνθη μου ἀκολουθῶν „mâncând împreună cu mine pâinea mea, s-a ridicat împotriva mea însoțindu-mă/ urmându-mă”.

¹⁴ Un astfel de inventar îl face Schuchard (1992, 109), deși clasificarea e dificilă; de pildă, îl include între partizanii Septuagintei și pe Toy (1884, 89), care e, de fapt, ambiguu, spunând mai degrabă că Ioan preferă să-și aleagă singur cuvintele. Menken (1996, 129 și 134) îl consideră pe Schuchard de partea Septuagintei.

¹⁵ Toy (1884, 89) consideră de asemenea că prima parte a versetului din Psalm a fost evitată tocmai pentru ca nu cumva să pară că Iisus s-ar fi încrezut cu adevărat în Iuda.

¹⁶ Acest lucru, de altfel, a mai fost remarcat (vezi Hanson 1991, 175). Așa cum arată Bădiliță (2015, 334), folosirea de către Mântuitorul a unui participiu prezent (ὁ τρώγων) îi pune în lumină preștiința, iar pe Iuda îl dezbracă de orice consistență. În același timp, ni se pare straniu și hazardat acest mod al lui Menken de a-L. apăra pe Iisus (aici i se vede background-ul

Credem, mai degrabă, că Ioan ar fi putut evita περνωσιμός pentru două alte motive. Unul îl reprezintă posibilitatea ca această Evanghelie să fi avut, cum s-a speculat¹⁷, o primă formă aramaică, din care a fost tradusă destul de aproximativ în grecește – ceea ar fi dus și la numeroase alte exprimări cu aer misterios din restul textului. O altă variantă ar fi și că, așa cum observa și F. Băltăceanu, περνωσιμός din Ps. 40:9 suna ca un „-ism” neologic – prea prețios deci pentru un om dintr-o bucată ca evanghelistul Ioan, în caz că avea acces la Septuaginta. De aceea, între „călcâism” și „călcâi”, Apostolul pescar va fi ales pentru grecește „călcâi”, deși putea avea în minte tot sensul extins al substantivului din evreiește. F. Băltăceanu e printre cei care afirmă¹⁸ că Apostolul Ioan ar fi vrut să evite Septuaginta, citând doar din ebraică. Dar și acolo putea avea un ebraism cu același sens larg, de ‘vicleșug’, din moment ce Septuaginta îl putea reda astfel. Polisemia acestui cuvânt s-a redus doar după transferul în grecește la sensul propriu, de organ anatomic, pierzându-se alte aluzii pentru cititorul grec. Din acest verset, cuvântul a fost apoi calchiat în toate traducerile moderne ale Noului Testament, deși poate sensul lecturii actuale, cum că Iuda *și-a ridicat călcâiul împotriva* lui Iisus, l-ar fi surprins probabil pe Ioan, și cu atât mai mult pe psalmistul David, al cărui verset a ajuns azi să fie și el citit (și revizuit) prin prisma citatului evanghelic.

3. Interpretarea figurată, ca „vicleșug”

Deșinem însă argumente exegetice solide pentru a echivala *călcâi* cu *vicleșug*, identificând deci aici o metonimie – care desemnează *acțiunea* atacului prin *obiectul* ori *ținta* ei¹⁹.

protestant), sugerând că Domnul putea recruta printre ucenicii apropiați pe cineva capabil chiar să Îl lovească cu piciorul.

¹⁷ Vezi studiul lui Burney (1922). Acesta, însă, crede că, prin traducerea în greacă din aramaică, textul s-ar fi apropiat mai mult de Septuaginta, inițial el purtând marca unui evreu palestinian, care nu era un elenist (*ibid.*, 125).

¹⁸ Poate fi o impresie subiectivă, dar ni se pare că vedem aici și o dependență de „pronunțarea Romei” în privința superiorității Textului Masoretic față de Septuaginta. În 1968, Secretariatul Vaticanului pentru Unitatea Bisericii a stabilit, împreună cu protestanții de la United Bible Societies, „Principiile călăuzitoare pentru cooperarea transconfesională în vederea traducerii Bibliei”, indicând autoritatea superioară a Textului Masoretic (față de Septuaginta), ca sursă principală în traducerea Vechiului Testament (Robertson 1996, 114), o poziție apuseană comună, divergentă față de tradiția răsăriteană. În general, se pare că pe mulți exegeți din spațiul apusean îi încântă că Ioan le-ar da dreptate în partizanatul lor față de ideea că e mai credibil Textul Masoretic decât Septuaginta. „Schimbarea lui περνωσιμόν cu πέρνων este în același timp o mai bună traducere a originalului ebraic”, atrage atenția, de pildă, Menken (1996, 137).

¹⁹ În Scriptură, metonimiile (bazate pe o relație de asociere între cuvinte) sunt de altfel mai numeroase și mai greu de tradus decât metaforele (bazate pe similaritate), observă De Waard/ Nida (1986, 154).

F. Băltăceanu, în notele traducerii românești a Septuagintei (P NEC), înțelegea, pe de o parte, la 48:5 și 40:9, sub influența Noului Testament, un *călcâi care lovește* (presupunând așadar o metonimie prin *instrumentul* atacului, nu prin *ținta* acestuia): „(Lovitura cu) călcâiul sugerează viclenie, trădare”²⁰. Totuși, când traduce Ps. 55:6, *călcâiul* este țintă: „Ei înșiși îmi vor pândi călcâiul” – și chiar atrage atenția: „Grigorie al Nyssei spune că aceasta este acțiunea tipică a diavolului”.

Așadar, de aceea putea afirma Bruce (1983, 287) că în textul ebraic al Ps. 40:9 (41:10) mai degrabă *sensul nu este cel propriu, literal*.

De altfel, nu numai Septuaginta, dar și PESHITTA (ܦܫܝܬܬܐ) și Targumul arată că pasajul din Psalm era înțeles de vorbitorii de aramaică în sensul *vicleniei*²². Psalmul în sine nu s-a păstrat în manuscrisele de la Qumran, dar în ele se găsește un pasaj foarte asemănător (o citare liberă a versetului), în *Imnele Hodayoth* (1QH)²³, unde avem: עלי הגדילו עקב – pasaj ce ar trebui tradus: „cei care au mâncat pâinea mea *au mărit* (sau: *semețit, grozăvit*) *împotriva mea viclesug*”, căci contextul nu face vreo referire la violență, ci doar la trădare, după cum arată continuarea, care amintește doar de uneltire: „Și toți cei care tovărășiei mele (sau: *sfatului meu*) s-au făcut părtași vorbesc împotriva mea cu buze nedrepte (*rele*)”²⁴.

P PANDREA a procedat, așadar, corect atunci când a tradus versetul din ebraică în aceeași direcție: „Până și prietenul meu în care mă încredeam,/ Cel ce chiar pâinea mea o mănca,/ *Trădatu-m-a bاین și unelțește împotriva mea*”. El își explica opțiunea tocmai în sensul celor de mai sus: „«a ridicat călcâiul împotriva mea» este un ebraism pentru a exprima că trădarea a fost mai josnică și mișelească decât s-ar putea spune. Acest lucru se confirmă și prin faptul că Mântuitorul însuși îl citează în acest sens (vezi Ioan 13:18)” (Pandrea 2019, 346).

²⁰ Explicație oferită la pasajul: „Nelegiuirea celor ce mă pândesc mă împresoară” (P NEC, 144).

²¹ „(foarte) mult a acționat înșelător (sau: s-a purtat ca trădător) împotriva mea” – cu o formă de ethpeel (așadar, cu nuanțe reflexive) a verbului ܦܬܐ ‘a înșela, a trăda’.

²² Menken (1996, 131), care redă versiunea din PESHITTA: „employed much deceit against me”, iar pe cea din Targum: „made himself great against me with his wisdom” – și, după el, Schuchard (1992, 116); versiunea lui Stec (TARGUM, 87): „acts mightily to outwit me”; MIDRASH (439): „ucenicii care vin la dascăl blânzi ca niște copii, să mănânce pâinea Torei, se transformă în niște țapi care împung, *atunci când nu mai sunt de față cu dascălul*” (subl. n.).

²³ În versetele 23-24 din Col. XIII (Col. V + Frg. 29), vezi SCROLLS, 32-33.

²⁴ Sau cum dă ediția SCROLLS (*ibid.*): „and all those joined to my council have mocked me with wicked lips” (versetul 24). De asemenea, versetele 26-27 pomenesc de „limba cea mincinoasă, care varsă cuvintele lui Belial, ca șarpele veninul”.

În privința contextului Psalmului 40/ 41, deși Toy (1884, 89) susținea că autorul n-ar putea fi determinat și că referințele istorice nu s-ar potrivi cu nimic cunoscut²⁵, Menken (urmat și de Schuchard și Hanson)²⁶ demonstrează suficient de clar că textul face de fapt o trimitere străvezie la episodul trădării lui David de către Ahitofel, care îl prefigura pe Iuda în detaliu – ceea ce într-adevăr ar trebui să fie o cheie infailibilă de interpretare.

Conform tendinței precreștine de a lega Psalmii de biografia lui David, versetul despre trădare din Ps. 40 (ca și unele apropiate, din Ps. 54) au fost puse așadar de exegeza iudaică în legătură cu acțiunea lui Ahitofel, întregul Psalm fiind deci considerat înrudit cu pasajele despre Ahitofel din 2 Regi. Iuda, ca și Ahitofel în 2 Reg. 17, ia parte la complot în calitate de fost confident, membru al cercului intim al lui Iisus (Ps. 40:9; 2 Reg. 15:12, 16:23; Marc. 14:10), unul care îi dădea „pace” (ca în 2 Reg. 18:28); el este cel care, ieșind afară, îl vorbește „de rău” pe cel care îl slujise (Ps. 40:6, Ioan 13:30), ca și Ahitofel (2 Reg. 18:32), uneltind „rele” (ca un „om”); promite o pace mincinoasă prin eliminarea dreptului (2 Reg. 17:3), adică soluția vehiculată de Caiafa în Ioan 11:50 și 18:14. Pe de altă parte, David, trădat, trece pârâul Chedron (2 Reg. 15:23), ca și Iisus (Ioan 18:1), care se va ruga acolo să treacă de la El paharul (Marc. 14:32-42), așa cum și David se rugase împotriva lui Ahitofel (2 Reg. 15:30-31). Totuși, în acest moment, planul cel diabolic al lui Ahitofel (asaltarea regelui pe neașteptate și izolarea sa) din 2 Reg. 17:1-2, nerealizat atunci, este cel aplicat de Iuda (Marc. 14:43-52). În final, însă, ambii trădători²⁷, ca „fii ai pierzării”²⁸, se sinucid prin spânzurare – Mat. 27:5 și 2 Reg. 17:23 (sunt de altfel și singurele astfel de cazuri din Vechiul și Noul Testament), în pasaje care concordă până la nivel lexical. Demonstrația lui Menken este prea constrângătoare pentru a fi respinsă. Relatarea Noului Testament²⁹ ține într-adevăr cont de acest paralelism, scoțându-l în evidență, tocmai pentru a reliefa mesianitatea lui Iisus, ca fiu al lui David (Menken 1996, 136 și Schuchard 1992, 115). Numai că tocmai ea dovedește contrariul tezei lui Menken despre sensul violent al *călcâiului*: căci după cum la Ahitofel

²⁵ Pentru că n-ar fi vorba de fapt decât de un om bolnav, pe deasupra și cu o atitudine răzbunătoare. Iar Treves (1988, 43) spune că textul ar data nu din vremea lui David, ci din timpul războiului Macabeilor.

²⁶ Vezi demonstrația în Menken 1996 (133-135); este vorba despre un articol publicat inițial în 1990, pe care îl cităm în culegerea publicată câțiva ani mai târziu, când pozițiile sale erau deja adoptate și completate și de Hanson (1991, 173-174) și Schuchard (1992, 114-115), cum însuși autorul remarcă, în câteva rânduri.

²⁷ Care nu cred că dreptul se va mai ridica (în timp ce el se roagă pentru înviere, apoi mulțumește, profetic, pentru primirea ei); vezi Hanson (1991, 174).

²⁸ Apelativul apare, în context, și în *Imnul* de la Qumran amintit mai sus, chiar la versetul 25; vezi SCROLLS, 32-33 (observația o face și Hanson 1991, 175).

²⁹ Astfel se înțelege referința la o profeție vechi-testamentară din Ioan 17:12b. Iar în Marc. 14:18, aluzia pare la fel de clară chiar și fără un citat.

n-a fost vorba de săvârșirea, personal, a vreunui act de violență, putem deduce, continuând analogia, că nici despre Iuda Evanghelia n-a avut vreo intenție de a-i atribui aceasta.

De altfel, nici în alte episoade de trădări din cercul de apropiați al unor profeți, în Num. 16:1-35 și 2 Tim. 2:17-19, invocate de Hanson (1991, 173-174), și poate și 4 Reg. 5:20-27 și chiar Fapte 5:1-10 – în care se subliniază, de altfel, ca și în In. 13:18, faptul că Dumnezeu nu poate fi înșelat de viclesugul trădării –, nu este vorba, totuși, decât de comploturi și vorbe perfide, dar fără vreun atac fizic săvârșit de trădători, lucru de care credem că trebuie de asemenea ținut seama la interpretarea citatului din Ioan 13:18.

4. „Mărire” vs. „ridicare”

Pe lângă alte câteva schimbări mai puțin semnificative, precum înlocuirea lui ἐσθίω cu τρώω, a singularului cu pluralul în privința pâinilor sau variantele μου/μετ’ ἐμοῦ, pentru cercetarea noastră relevantă este schimbarea, față de sursa vechi-testamentară, a verbului μεγαλύνω (‘a lăuda, mări, slăvi’ sau ‘a se semeți, grozăvi’) cu ἐπαίρω (‘a lăuda’, dar și ‘a ridica, înălța’) – grecescul μεγαλύνω (iar nu ἐπαίρω) fiind cel care îl reda în Septuaginta pe ebraicul *gadal* (גָּדַל) în forma hifil (לִּגְדַלְתִּי), ‘a lărgi’ sau ‘a se mări pe sine’. De pildă, în Ps. 125:4:

ἐμεγάλυνεν κύριος τοῦ ποιῆσαι μεθ’ ἡμῶν [ἐγενήθημεν εὐφραινόμενοι]

הַשִּׁבְחָה לַיהוָה לְעַשׂוֹת עִמָּנוּ הַיְיָנוּ שְׂמַחָה

Mărit-au Domnul a face cu noi, [fost-am veselindu-ne] (B 1914, versiunea românească tradițională)

S-a preamărit Domnul în ceea ce a făcut cu noi (P NEC).

De asemenea, în Ier. 48:26:

μεθύσατε αὐτόν ὅτι ἐπὶ κύριον ἐμεγαλύνθη

הַשִּׁבְחָה לַיהוָה כִּי עַל-יְהוָה קָמַרְתֶּם

Îmbătați-l, căci *s-a ridicat* împotriva Domnului.

Îmbătați-l, că asupra Domnului *s-a mărit* (B 1914).

De asemenea, și F. Băltăceanu observa, în nota de subsol de la Ps. 40:9(10): „gr. μεγαλύνω înseamnă mai ales *a se trufi, a se sumeți*” (P NEC)³⁰ – dar cu toate acestea, sub influența citatului din Noul Testament, ea l-a tradus: „Chiar și prietenul apropiat, în care nădăjduiam, cel care mânca pâinea mea, *și-a ridicat* asupra mea călcâiul”.

³⁰ Sau, cum preferă Bădiliță (2015, 334), ‘a se da mare’.

Verbul ἐπαίρω mai este folosit de Ioan cu sensul de ‘ridicare’ (vorbind de *ridicarea ochilor* – adică a privirii, a perspectivei). În Vechiul Testament, el era utilizat și în legătură cu ridicarea *mâinii* lui Dumnezeu împotriva păcătoșilor (vezi Ps. 73:4, 105:26), însă nu există (și sunt greu de imaginat, în Septuaginta) pasaje despre o ridicare în același fel a *piciorului*, ca să nu mai vorbim de a *călcâiului*.

După Mozley (1905, 183), לַדָּא la hifil însemnând ‘a mări’, în sensul de ‘a se purta cu mândrie’ (deci *în mod strălucit, strivitor*, n.n.), pasajul ebraic ar fi mai degrabă corupt, sau, eventual, כַּבֵּץ ar trebui de fapt să aibă o vocalizare adverbială – altfel nepotrivindu-se cu contextul. Totuși, nu putem admite că Apostolul s-a înșelat, citând în Evanghelie un pasaj corupt.

Pe de altă parte, remarcăm și în tradiția liturgică răsăriteană, în troparele din starea a treia a *Probodului Dommului*³¹, că expresia evanghelică nu a fost socotită suficient de consistentă în grecește, de vreme ce s-a încercat înlocuirea verbului, astfel că avem expresia: Οὓς ἔθρεψε τὸ μάννα ἐκίνησαν τὴν πτέρναν κατὰ τοῦ Εὐεργέτου; versiunea românească eludează problema, traducând doar: „Cei hrăniți cu mană,/ Oțet și cu fiere/ Ți-aduc, Hristoase al meu”; când de fapt, ar fi trebuit să redea: „Cei pe care i-a hrănit cu mană au *mișcat (au dat) cu călcâiul* împotriva Binefăcătorului”.

Menken (1996, 131-134) a făcut demonstrația înrudirii Psalmului 40 cu 2 Reg. în principal pentru a explica, de fapt, tocmai apariția lui ἐπήρεν ‘a ridicat’ la Ioan, observând că este specific stilului ioinin să combine, în citare, pasaje diferite, dar analoage, din Vechiul Testament (grecesc și, în fundal, ebraic)³², or, *ridicarea mâinii* se regăsește în 2 Reg. 18:28. Deși verbul din pasajul ebraic (אֲשַׁרְיָאֵתְּ דַּבְּרֵי בְּאִדְּוֵי) este diferit în traducerea Septuagintei (τοὺς μισοῦντας τὴν χεῖρα αὐτῶν ἐν τῷ κυρίῳ μου τῷ βασιλεῖ – de fapt, și acolo ar exista un manuscris din secolele V-VI care are ἐπαρομένους), aceeași expresie apare în 2 Reg. 20:21 (אֲשַׁרְיָאֵתְּ דַּבְּרֵי בְּמִלְחָמָה), de această dată tradusă în grecește folosind verbul ἐπαίρω: ἐπήρεν τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τὸν βασιλέα³³.

Așadar, Ioan ar fi combinat, probabil, versetul din Psalm cu cel care relatează înfrângerea lui Abesalom, amestecând *mărirea (semeșirea)* cu *vicleșug (călcâi)* și *ridicarea mâinii*, de unde a rezultat deci expresia *ridicarea vicleșugului* (devenită a *călcâiului*) – fie

³¹ Undeva în secolele IX-XIV (vezi Acasandrei 2019).

³² De pildă, Ioan 6:31; 12:15, 40 (Menken 1996, 132).

³³ Iar cu același verb grecesc, dar cu alt verb în ebraică (hifilul lui רָוַם ‘a ridica, a fi înalt’), întâlnim o expresie asemănătoare și în 3 Reg. 11:27 (אֲשַׁרְיָאֵתְּ דַּבְּרֵי בְּמִלְחָמָה) / ἐπήρατο χεῖρας ἐπὶ βασιλέα. În aceste cazuri, expresia voia să descrie o răscoală directă împotriva regelui. Schuchard (1992, 116) continuă în aceeași direcție ca și Menken, spunând că ἐπαίρω putea fi luat de Ioan și din 2 Reg. 20:21. Totuși, în cazul lui Șeba, era vorba de un răzvrătit de rând, nu de trădarea unui sfetnic apropiat, astfel că nu se putea înțelege Ps. 40:9 ca o trimitere la acțiunea lui Șeba.

redându-le din memorie, cum crede Freed (1965, 92), fie încercând o adaptare pentru a face cumva textul mai lizibil în greacă, cum spun Schnackenburg (1982)³⁴ și Menken (1996, 131).

La aceasta putem adăuga și că verbele μεγαλύνω și ἐπαίρω se suprapun totuși în sensul ‘vanter’³⁵, ‘a (se) mări, a lăuda’, inclusiv ‘a se grozăvi, a se semeți’. De altfel, ἐπαίρω ‘a înălța’, deseori utilizat la diateza activă în Evangheliu, inclusiv la Ioan, în expresia *a înălța ochii*, are și o formă medie, ἐπαίρομαι, folosită de Sf. Pavel, în 2 Cor. 10:5 și 11:20, tocmai cu sensul de ‘a privi de sus sau cu aroganță’:

Noi surprăm iscodirile minții, și toată trufia *care se ridică* împotriva cunoașterii lui Dumnezeu și tot gândul îl robim, spre ascultarea lui Hristos
 λογισμοὺς καθαιρούντες καὶ πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ,
 καὶ αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ Χριστοῦ

Căci de vă robește cineva, de vă mânăncă cineva, de vă ia ce e al vostru, de *vă privește cineva cu mândrie*, de vă lovește cineva peste obraz – răbdați.
 ἀνέχεσθε γὰρ εἴ τις ὑμᾶς καταδουλοῖ, εἴ τις κατεσθίει, εἴ τις λαμβάνει, εἴ τις ἐπαίρεται, εἴ τις ὑμᾶς εἰς πρόσωπον δέρει.

În Septuaginta, mai întâlnim termenul ἐπαίρομαι cu sensul de ‘înălțare/ mărire’ în Ps. 36:35 („*înălțându-se ca cedrii Libanului*”/ ἐπαιρόμενον ὡς τὰς κέδρους τοῦ Λιβάνου), Ps. 46:9 („cei puternici ai rământului foarte *s-au înălțat*” – B 1914/ οἱ κραταιοὶ τῆς γῆς σφόδρα ἐπήροθησαν), Ps. 72:18 („i-ai doborât când *se înălțau*”/ κατέβαλες αὐτοὺς ἐν τῷ ἐπαρθῆναι), Prov. 3:5 (ἐπὶ σῆ σοφία μὴ ἐπαίρου/ „cu înțelepciunea ta nu *te mări*” – B 1914), Prov. 19:18 (εἰς ὕβριν μὴ ἐπαίρου τῆ ψυχῆ σου/ „la mândrie nu *înălța* sufletul tău” – B 1914), Prov. 24:17 (ἐν δὲ τῷ ὑποσκελισματι αὐτοῦ μὴ ἐπαίρου/ „pentru împiedicarea lui nu *te înălța*” – B 1914); de asemenea, la prooroci: Ier. 13:15 („nu *vă ridicăți*, că Domnul au grăit” – B 1914/ μὴ ἐπαίρεσθε ὅτι κύριος ἐλάλησεν) și Iez. 17:14 („*să nu se înălțe*, ci să păzească legătura lui” – B 1914/ μὴ ἐπαίρεσθαι τοῦ φυλάσσειν τὴν διαθήκην αὐτοῦ). Îl mai întâlnim asociat noțiunilor de ‘putere’ în Esdra 7:28 („boierilor împăratului celor *tari*” – B 1914/ τῶν ἀρχόντων τοῦ βασιλέως τῶν ἐπηρομένων) sau ‘splendoare’ în Ps. 8:1: „*s-a înălțat* slava (mare cununța – B 1914) Ta, mai presus de ceruri”/ ἐπήροθη ἢ μεγαλοπρέπεια σου ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν.

În Psalmii din Septuaginta întâlnim și diateza activă, ἐπαίρω, tot în expresii cu sens apropiat celui de ‘semețire’, precum *ridicarea cornului (a frunții)*³⁶, ca în Ps. 74:6:

³⁴ Schnackenburg (1982, 26) spune: „these are probably improvements for the Greek reader”; „in using ἐπήρεν, a part may have been played by the idea of an action that was blasphemous or scornful with regard to God” și ilustrează cu Sir. 48:21, Ps. 36:35 și 74:5.

³⁵ Vezi BAILLY; ALEXANDRE dă ‘vanter’ doar la forma medie (ἐπαίρομαι), cum procedează și LIDDELL, unde ‘magnify’ ar fi sensul comun.

³⁶ Sau, în Ps. 92:4, a *glasului*, iar în alte locuri din Septuaginta și a *feței*, a *inimii* etc.

μη ἐπαίρετε εἰς ὕψος τὸ κέρασ ὑμῶν, μη λαλεῖτε κατὰ τοῦ θεοῦ ἀδικίαν
nu *ridicați* la înălțime fruntea voastră, să nu grăiți nedreptate împotriva lui Dumnezeu

sau ca verb de sine stătător, cu înțelesul de ‘ridicare’, fie în sensul negativ, de ‘trufie’,
fie în cel pozitiv, de ‘mărire’:

(ἀπὸ προσώπου τῆς ὀργῆς σου καὶ τοῦ θυμοῦ σου ὅτι) ἐπάρασ κατέρραξάς με
(Ps. 101:11)

(de către fața iușimii tale și a mâniei tale, că) *înălțându-mă*³⁷ m-ai surpat (B 1914);

(εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου καὶ ποίμανον αὐτοῦς) καὶ ἔπαρον αὐτοῦς ἕως τοῦ
αἰῶνας (Ps. 27:9)

(binecuvintează moștenirea Ta; paște-i pe ei) și-i *ridică* până în veac.

Tot acest set de ocurențe face deci cu atât mai firească o schimbare a lui *μεγαλώνω*
cu *ἐπαίρω* de către un Ioan care „se simțea liber să schimbe sinonime” (Schuchard
1992, 117).

5. Erminia tradițională răsăriteană, ca „vicleșug”

Interpretarea în sensul *violenței* poate fi găsită, ce-i drept, la Fericitul Augustin, în
comentariile sale în latină³⁸, atât la Psalmul 40, cât și la Ioan 13:18. Însă pentru Sf.
Ioan Gură de Aur (2019, 276) era foarte limpede că în citat nu este vorba despre
violență, ci despre *vicleșug*:

A adăugat: „Cel care mănâncă cu Mine pâinea”, arătându-i nenorocitului aceuia că
Se lasă prins nu fără știința Sa, ci știind foarte bine; lucru care în sine, mai cu seamă
dintre toate, era potrivit să-l oprească. Și n-a zis „Mă trădează”, ci „A ridicat împotriva
Mea călcâiul”, dorind să-i pună înainte vicleșugul, fățarnicia și secretul complotului.

Interpretarea Psalmului citat este așadar și ea cu atât mai clară – chiar dacă nu avem
de la Sf. Ioan Gură de Aur un comentariu la Ps. 40, exegetul ține să evoce citatul dat
de Evanghelie din 40:9, în comentariul de la Ps. 48:5, explicând „cuvântul obscur,
enigmatic, pilda nouă și străină” din perspectiva episodului dintre Isav și Iacov din

³⁷ P 1957 schimbă aici arbitrar sensul tranzitiv: „Din pricina urgiei Tale și a mâniei Tale; că
ridicându-mă *eu* (n.n. pe când în Textul Masoretic este de fapt: *יְהַלְלֵנִי*) m-ai surpat”.

³⁸ Pentru această cercetare, nu am considerat clarificator apelul la latină. În VULGATA, la Ps.
40:9, traducerea ieronimiană din greacă are: „magnificavit super me *subplantationem*”
(‘piedică’ sau ‘vicleșug’), iar la cea din ebraică, „levavit contra me *plantam*” (‘talpa’), în
timp ce la Ioan 13:18 este: „levavit contra me *calcaneum suum*” (‘călcâiul’).

Gen. 25:26, unde observă că *apucarea de călcâi* echivalează cu *înșelarea*, și deci „Sfânta Scriptură are obiceiul de a numi înșelarea călcâi” (2011, 323)³⁹.

La fel înțelege și Sf. Atanasie cel Mare (2021, 168): „Călcâiul, adică batjocura, uneltirea, vicleșugul”⁴⁰. De asemenea, după Teodoret de Cyr (2018, 198, 146), psalmistul vorbește, în Ps. 48:5 și Ps. 40:9, tot de un act de *vicleșug*, el dând ca exemplu piedicile pe care și le pun atleții între ei, ca o repetare a scenei dintre Isav și Iacov din Gen. 25:26:

„Călcâi” eu socotesc că însemnează înșelăciunea, din metafora alergătorilor – după cum mai-nainte am zis – care îi surpă cu călcâiul⁴¹ pe împotrivă-nevoitori și întrecători, punându-le piedică. Acestea ne-a învățat și Isav, tânguindu-se.

Vicleșugul l-a numit împiedicare (n.n. de fapt, *călcâi*: gr. δόλον γαρ τὴν πτέρναν ὠνόμασεν), din metafora celor ce se nevoiesc pentru iuțea, adică se întrec, și se meșteșugesc a-i lovi cu⁴² călcâiul pe cei ce aleargă împreună și a-i face să cadă. Așa a zis și Isav, după ce a fost amăgit de Iacov.

Aceeași imagine o regăsim la Sf. Chiril al Alexandriei (2021, 246), chiar împreună cu alte asocieri: „A numit viclenia și răutatea «călcâi» (gr. πτέρναν γαρ τὸν δόλον καὶ τὴν κακοουργίαν ὠνόμασε, n.n.), folosind metafora celor ce se întrec la fugă și lovesc cu călcâiul⁴³ pe cei ce aleargă împreună ca să-i facă să cadă”. De asemenea, imaginea piedicii între atleți este reluată în tâlcuirea Sf. Teofilact (1998, 339), care vede deci la rândul său în *ridicarea călcâiului* din Ioan 13:18 tot un alt fel de a numi *vicleșugul*:

„A ridicat asupra Mea călcâiul”, adică, vicleșug și înșelăciune a alcătuit împotriva mea, din însemnarea celor ce se luptă, care punând piedică celor ce împreună se luptă, prin a călca călcâiele lor, îi aruncă jos.

³⁹ Citind textul ebraic, exclamă: „Vezi cum este o problemă, o enigmă și un sens obscur și multă neclaritate?” Mai departe, însă, interpretarea este una edificatoare: vrăjmașii sunt de fapt doar păcatele proprii („fărădelegea pașilor mei”) și dezvoltă: „căci așa este păcatul, înșelător și astfel pune stăpânire peste noi” (*ibid.*, 322).

⁴⁰ Exploatarea este însă tot edificatoare, adecvată unui auditoriu larg, în Ps. 48:5: „Fărădelegea călcâiului meu mă va înconjura» – adică abaterea de la calea lui Dumnezeu, pe care am făcut-o în viață din distragere și înșelare. Această nelegiuire mă va înconjura, zice. În loc de: «vor sta împrejurul meu faptele mele cele rele pe care le-am făcut», adică mă vor înconjura de pretutindeni și mă vor impresura și nu mă vor lăsa să scap de osândă. Numeste rea Ziua Judecății, fiindcă ea este rea pentru cei osândiți” (*ibid.*, 186).

⁴¹ În original (P.G., vol. LXXX, col. 1221) este gr. τῆ πτέρνη, dativ care nu înseamnă neapărat ‘cu călcâiul’, ci și, în egală măsură, ‘la călcâi’.

⁴² *Ibid.*, col. 1165. De fapt, ‘la călcâi’ (vezi nota anterioară).

⁴³ De asemenea, este ‘la călcâi’ (P.G., vol. LXIX, col. 997); vezi nota anterioară.

6. Concluzii

Probabil am putea înțelege mai ușor această simbolistică dacă ne-am pune în pielea (sau în sandalele) unor oameni arhaici trăitori permanent în natură, desculți ori sumar încălțați, într-o climă caldă – permanent cu stresul de a fi expuși unui atac neobservat din partea unui șarpe, atac care pentru ei redă foarte sugestiv (în limbajul plastic oriental) acțiunea vicleană și lașă a unui trădător.

Desigur, Scriptura, în primul rând Evanghelia, ascunde un abis insondabil de înțelepciune supraomenească, ce presupune și o mare libertate de exprimare – care poate duce și la „greșeli”, după analiza omenească, oricât de savantă și onestă. Rămâne deci foarte posibil ca Apostolul să fi implicat aici voit și sensul de violență, prin modul în care a redat citatul din Psalm, fie pentru că a vrut să traducă mai bine decât Septuaginta, fie pentru că a dorit ca și această interpretare să fie cuprinsă, poate chiar ca sens principal, după cum și în 2 Reg. 18:28 Ahitofel e asimilat celor care au produs, cu sprijinul lui, răzvrătirea în forță. Ar mai putea fi la mijloc și alți factori care ne-au scăpat și care au făcut ca textul să arate și să ajungă la noi în această formă, dintr-o epocă în care propovăduirea stătea oricum „nu în cuvânt ci în putere” (1 Cor. 4:20), formă care a fost destul de bună pentru atâta lume, de altfel, până acum. În acest articol am dorit să arătăm că există suficiente argumente patristice și exegetice pentru a traduce altfel acest cuvânt în pasajul discutat.

Totuși, popoarele semite nu foloseau acest limbaj simbolic din stângăcie, ci pentru că e mai clar, prin imaginile lui mai expresive decât multe cuvinte. Limba Bibliei este îmbogățită cu un cod de gesturi simbolice, care nu pot fi separate de contextul lor social. Sensurile lor pot fi greu de reconstituit, dar nu pot fi approximate liber, căci „înțelesul lor asociativ” derivă, cu precizie, din situații practice (De Waard/ Nida 1986, 152). Contextele cer uneori și de la obiectele cele mai concrete sensuri mai elevate; de pildă, *scaun* poate înseamnă funcția celui care stă pe el, în funcție de context, lucru valabil și despre părțile anatomice, ca *mâna*, *capul* etc. (Nida/ Taber 1974, 59, 62). Simbolul *călcâiului*, ușor de înțeles ca țintă a unui atac viclean, nu ni se pare la fel de reușit (într-un context practic) pentru a exprima un *mijloc* de atac, nici ca viteză, nici ca precizie sau forță, cel puțin din partea unui om.

Nu este cazul să așteptăm de la hermeneutica occidentală îndreptări sau lămuriri în această speță, ea oprindu-se la satisfacția pe care Ioan (respingând traducerea Septuagintei, *πτερονισμός*, pentru *עקב*) pare că o dă curentului majoritar protestant și catolic ce discreditează Vechiul Testament grecesc, în comparație cu Textul Masoretic. Totuși, între zecile de traduceri englezești, se pot remarca, în programele electronice de studiu biblic, unele versiuni mai recente care, din diverse motive, traduc diferit

versetul Ioan 13:18: Nlrv, NET și BWE au: „has turned against me” (= s-a întors împotriva mea⁴⁴), iar EEB are: „has become my enemy” (= -a făcut vrăjmașul meu)⁴⁵.

În Răsărit, chiar dacă lucrurile rămân imobile în spațiul slav⁴⁶, trebuie spus că, pentru cititorul grec modern, fără acces la textul clasic, versiunea principală aflată la dispoziție (2003) oferă la Ioan 13:18 tot: ‘s-a întors împotriva mea’ (στράφηκε εναντίον μου), iar la Ps. 40:9, ea nu vorbește despre *călcâi*, ci de *întoarcearea spatelui* (μου γύρισε την πλάτη και με κλώσησε)⁴⁷.

În tradiția românească, avem de la 1688 în Evanghelie „au rădicat asupra mea călcâiul lui”, dar în Psalm „mări preste mine înșelăciune”, și există suficiente repere pentru o corectare în primul rând a traducerii Psalmului, în spiritul contextului, care n-are o legătură cu o *ridicare* propriu-zisă, cu atât mai puțin a *călcâiului* – de parcă Ahitofel l-ar fi strivit pe David (și, implicit, Iuda pe Iisus) ca pe o insectă, deși poate aceasta ar conveni pentru a arăta, în linii mai îngroșate, o vină mai evidentă a lui Iuda și o crimă mai de neiertat. Propriu-zis, însă, Iuda a ridicat nu călcâiul, ci buzele⁴⁸ asupra lui Iisus – doar că aceasta a fost suficient pentru a duce lauciderea Învățătorului. Era însă vorba, în ce îl privea, de o *trădare*, o *uneltire mișelească* a unui nerecunoscător care și-a dat în petic. Fără a avea pretenția de a oferi soluții, credem că nu e firesc ca traducerea Ps. 40:9 să se despartă de linia variantelor tradiționale, care corespundea sensului vechi-testamentar, precum și contextului binecunoscut din Evanghelie, cu înțelesul: „semețindu-se, a adus/pornit asupra mea vicleșug” sau „(s-)a semețit/ grozăvit/ mărit/ fălit (cu) vicleșug împotriva mea”.

În ceea ce privește forma citată în Ioan, credem că traducerea ar putea păstra noțiunea de *vicleșug*: „(și-) / (s-) a ridicat/înălțat/semețit (cu) vicleșugul lui împotriva

⁴⁴ Lindars (1972, 454) spune, de altfel, că ar fi prea slabă în cazul lui Iuda o expresie ca „has turned against me”, și tocmai de aceea preferă varianta „kicked me from behind”. Dar forța acuzatoare a expresiei este suficient de mare, ținând cont de prima ei parte, căci „trădătorul se îndulcise de mâncarea lui Iisus, ceea ce îmbunează chiar și pe vrăjmași” (Teofilact 1998, 339); „it was a gross breach of the traditions of hospitality” (Bernard 1929, 467).

⁴⁵ Pe de altă parte, o altă versiune (BBE) simplifică în altă direcție, înlocuind *heel* ‘călcâi’ cu *foot* ‘picior’.

⁴⁶ În versiunea sinodală rusă găsim: поднял на Меня пяту свою („a ridicat călcâiul împotriva mea”), în dependență de autoritatea vechii traduceri slavone: **ВОЗДВІЖЕ НА МЯ ПЯТѢ СВОЮ**; în cea bulgară este la fel: **ДИГНА ПРОТИВ Мене петата си**. De fapt, și în versiunea siriacă PESHITTA avem: **רָיַס אֶל מַחַס** („călcâiul lui împotriva mea a ridicat”).

⁴⁷ O altă Psaltire neogreacă ortodoxă (2015) are însă la Ps. 40:9: **μεγάλη κλοτσιὰ μου ὄωσε** („mi-a dat o lovitură mare cu piciorul”), în timp ce B VAMVAS dădea în Psalm: **ἐσήκωσεν ἐπ’ ἐμὲ πτέρναν** („a ridicat asupra mea călcâiul”), iar la Ioan 13:18 adaugă doar **αὐτοῦ** („lui”).

⁴⁸ Iar prin aceasta vina lui nu e în niciun caz mai mică, dimpotrivă, căci „lovitura limbii frânge oasele” (Sir. 28:18).

Mea”, ținând cont și de schimbările cu ἐπῆρεν și ὄπτου. Simbolul *călcâiului* credem că poate fi evitat⁴⁹, el rămânând într-o lămurire de subsol – la edițiile extinse care își permit astfel de note explicative –, în coloana textului păstrând conceptul *trădării viclene*, pentru care el reprezenta doar un vehicul.

Bibliografie

A. Ediții biblice, izvoare exegetice, dicționare

- ALEXANDRE = C. Alexandre, *Dictionnaire Grec-Français*, Paris, Hachette, 1895.
- AMBROZIE = Sf. Ambrozie al Milanului, *Ennarationes in psalmos duodecim*, Migne, P.L. XIV, col. 921 -1180.
- B 1688 = *Biblia adevă Dumnezeiasca Scriptură* 1688, ediție jubiliară, București, IBMBOR, 1998.
- B 1914 = *Biblia*, Ediția Sfântului Sinod, București, Tipografia Cărilor Bisericești, 1914.
- B 1939 = *Biblia*, traducere de Gala Galaction și Vasile Radu, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939.
- B 1944 = *Biblia*, traducere și introducere de Nicodim Munteanu, București, IBMBOR, 1944.
- B 1968 = *Biblia*, București, IBMBOR, 1968, 1988 și 2014, online: www.bibliaortodoxa.ro (accesat la 1.09.2021).
- B NITZULESCU = *Sfânta Scriptură*, revizuită de N. Nitzulescu, București, Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, 1921.
- B VAMVAS = *Η Αγία Γραφή. Τα Ιερά Γράμματα μεταφρασθέντα εκ των θείων αρχετύπων*, traducere de N. Vamvas, Αθήνα, Βιβλική Εταιρία, 2017.
- BAILLY = Antoine Bailly, *Dictionnaire Grec-Français*, Paris, Hachette, 2000.
- Bădiliță 2015 = *Noul Testament. Evanghelia după Ioan*, traducere și note de Cristian Bădiliță, București, Vremea, 2015.
- BBE = *Bible in Basic English*, 1949/ 1964, ediție Step Bible, publicată și la Cambridge, University Press, 1956.
- Brown, F./ Driver, S. R./ Briggs, C., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Peabody, Hendrickson, 2018.
- BWE = *The Bible in Worldwide English*, traducere a Noului Testament de Annie Cressman, 1959-1971, Derby, SOON Educational Publications (republicată în 1996 și 1998), ediție Step Bible.
- CORESI = Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577), în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și 1589*, ediție și introducere de Stela Toma, București, Editura Academiei, 1976.
- EEB = *Easy English Bible*, tradusă și publicată de MissionAssist, Evensham, 2018; ediție Step Bible, online: www.easyenglish.bible (accesat la 1.09.2021).
- Guțu, G., *Dicționar Latin-Român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- KJV = *1769 Blayney Edition of the 1611 King James Version of the English Bible*, Ontario, Online Bible Foundation & Woodside Fellowship, ediție Bible Works 9.

⁴⁹ Cum s-a evitat, de pildă, *cornul*, înlocuit cu *fruntea*, în Ps. 74:6, și mai ales *călcâiul*, înlocuit în Ps. 48:5 cu „vrăjmașii” de versiunea sinodală (deși „cei ce mă pândesc” ar fi avut o mai mare acuratețe).

- Koehler, L./ Baumgartner, W., *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden/ New York/ Köln, Brill, 1994.
- LIDDELL = Liddell, H./ Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon*, New York, Harper & Brothers, 1883.
- LXX/ Septuaginta = *Septuaginta*, A. Rahlfs (ed.), German Bible Society, edițiile din 1971 (inclusă în Bible Works 9) și 1979.
- MIDRASH = *The Midrash on Psalms*, traducere de William Braude, New Haven, Yale University Press, 1959.
- Miklosich, Fr., *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Viena, 1862-1865.
- MS. 45 = Manuscrisul 45 de la Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XI. Liber Psalmorum*, editat de Al. Andriescu, E. Dima, M. A. Gherman, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.
- MS. 4389 = Manuscrisul 4389 de la Biblioteca Academiei Române, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars XI, Liber Psalmorum*, editat de Al. Andriescu, E. Dima, M. A. Gherman, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.
- NET = *New English Translation*, Richardson TX, Biblical Studies Press, 1996-2015, ediție Step Bible, online: bible.org (accesat la 1.09.2021).
- NIrV = *Holy Bible, New International Reader's Version*, traducere Biblică, The International Bible Society, Grand Rapids/ London, Zondervan/ Hodder & Stoughton, 1995-2014, ediție Step Bible.
- Novum Testamentum Graece et Latine* (Nestle-Aland), Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, ediția a 27-a, 1999.
- HEXAPLA = *Origenis Hexaplorum*, Frederick Field (ed.), Oxford, Clarendonianus, 1875.
- P 1710 = *Psaltirea* (ed. Antim Ivireanul), Târgoviște, 1710 (B.A.R., CRV 161 B).
- P 1725 = *Psaltirea* (ed. Damaschin Dascălul), Râmnic, 1725 (B.A.R., CRV 186).
- P 1863 = *Psalmii* (trad. Keller-Stefanide), București, Societatea Ierografică Britanică și Străină, Tipografia Stephan Rassidescu, 1863.
- P 1957 = *Psaltirea*, București, IBMBOR, 1957.
- P ARISTIA = *Biblia Sacra Psalmi*, traducere de C. Aristia, București, Societatea Ierografică Britanică și Streină, 1859.
- P BĂLGRAJ = *Psaltirea de la Alba Iulia 1651*, ediție de M. Moraru, A. Moraru și M. Gherman, Alba Iulia, Reîntregirea, 2001.
- P CORN = *Cartea Psalmilor*, traducere de D. Cornilescu, București, Societatea Evanghelică Română, 1920; inclusă și în: *Biblia*, traducere de D. Cornilescu, București, Societatea Evanghelică Română, 1921; *Biblia*, BFBS, 1924 (retipărită și în anii următori, cu toate detaliile textuale deplin stabilizate în 1928).
- P HURM = *Psaltirea Hurmuzaki*, ediție și introducere de I. Gheție și M. Teodorescu), București, Editura Academiei, 2005.
- P NEC = *Septuaginta*, ediție de Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Momică Broșteanu, vol. IV/1, *Psalmii. Odele. Proverbele. Ecleziastul. Cântarea Cântărilor*, traducere și introducere de Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, București/ Iași, Colegiul Noua Europă/ Polirom, 2006.
- P ONCIUL = *Cartea Psalmilor. Traducere și explicare după textul masoretic de Isidor de Onciu*, Emilian Voiutski (ed.), Cernăuți, Editura erezilor, 1898.
- P PANDREA = *Cartea Psalmilor – Sefer Tehilim*, traducere de Liviu Pandrea, Cluj, Viața Creștină,

- 1993.
- P SCHEI = *Psaltirea Scheiană comparată cu celelate Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, ediție de I.-A. Candrea, București, Sococ, 1916; *Psaltirea Scheiană (1482)*, ediție de I. Bianu, București, Edițiunea Academiei, 1889.
- PD 1673 = Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, ediție și postfață Aureliu Goci, București, Editura 100+1 Gramar, 1998.
- PD 1680 = Dosoftei, *Psaltirea de'nțăles*, ediție și introducere de Mihaela Cobzaru, Demiurg, Iași, 2007.
- PESHITTA = *The Peshitta Psalter, According to the West Syrian Text* William Emery Barnes (ed.), Cambridge University Press, 1904; *The New Testament in Syriac*, London, British and Foreign Bible Society, 1905, ediție Step Bible.
- Programele *Bible Works 9* și *STEP Bible*, online: www.stepbible.org (accesat în 1.09.2021), cu ediții biblice și dicționare incluse.
- SCROLLS = *The Dead Sea Scrolls Reader*, part 5, *Poetic and Liturgical Texts*, ediție de Donald W. Parry și Emanuel Tov, Leiden-Boston, Brill, 2005.
- Sf. Atanasie cel Mare, *Tâlcuiri la Psalmi*, traducere de Parascheva Enache, Iași, Doxologia, 2021.
- Sf. Chiril al Alexandriei, *Tâlcuire la Psalmi*, traducere de Dumitru Stăniloae, Iași, Doxologia, 2021 (*Explanatio in Psalmos*, Migne, P.G., vol. LXIX, col. 717-1222).
- Sf. Ioan Gură de Aur, *Omiliu la Evanghelia după Ioan*, vol. II, traducere de M. I. Rizeanu/ M. Grigoraș, București, Basilica, 2019.
- Sf. Ioan Gură de Aur, *Omiliu la Psalmi*, traducere de Laura Enache, Iași, Doxologia, 2011.
- Sf. Teofilact al Bulgariei, *Comentar la Evanghelia de la Ioan*, traducere de Veniamin Costachi, transcriere de Gheorghe Băbuș, Oradea, Pelerinul român, 1998.
- Smith, R. Payne, *A Compendious Syriac Dictionary*, J. Payne Smith (ed.), Clarendon Press, Oxford, 1903.
- Teodoret, Episcopul Kirului, *Tâlcuire a celor o sută cincizeci de psalmi ai Prorocului împărat David*, ediție îngrijită de Florin Stuparu, București, Sophia, 2018 (*Interpretatio in Psalmos*, Migne, P.G., vol. LXXX, col. 857-1998).
- TARGUM = *The Targum of Psalms*, traducere și note de David Stec, Colledgeville, Liturgical Press, 2004.
- Textul Masoretic = Textul ebraic din Codex Leningradensis, conform ediției *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997; versiune electronică Michigan/Claremont (1982), inclusă în Bible Works 9.
- VULGATA = *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*, R. Weber, B. Fischer, J. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele (ed.), Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1983, inclusă în Bible Works 9 și 2007.
- Библия*, синодално издание (Bulgarian Orthodox Bible), Българско библиейско дружество, София, 2016, ediție Step Bible.
- Библия*, Москва, Российское Библиейское Общество, 2017.
- НОВЫЙ ЗАВѢТЪ, Москва, Правило Вѣры, ацѣѣ** (1999).
- Η Αγία Γραφή*. Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα, Αθήνα, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, 2003.
- Ψαλτήριον*. Κείμενο τῶν Ο΄ Μετάφραση στήν Νεοελληνική, Αθήνα, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, 2015.

B. Literatură secundară

- Acasandrei, Cătălin, *Istoria și teologia Probodului Domnului*, „Ziarul Lumina”, 25 aprilie 2019, on-line: <https://ziarulumina.ro/regionale/moldova/istoria-si-teologia-probodului-domnului-143764.html> (accesat la 1.09.2021).
- Bernard, J. H., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to St. John*, vol. II, New York, Scribner's, 1929.
- Bishop, Eric F. F., 'He that eateth bread with me hath lifted up his heel against me' – *Jn. XIII, 18* (Ps. *XLI, 9*), „The Expository Times”, LXX (1958-9), 331-333.
- Bruce, F. F., *The Gospel of John, Introduction, Exposition and Notes*, Grand Rapids, Eerdmans, 1983.
- Burney, C. F., *The Aramaic Origin of the Fourth Gospel*, Oxford, Clarendon Press, 1922.
- Carpenter, Eugene/ Grisanti, Michael, *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*, Willem A. VanGemeren et al. (ed.), Grand Rapids, Zondervan, 1997, articolul despre „aqev”, vol. III, 504-506, *apud* Ojewole (2002, 181).
- Dawson, Sandra, *Parables, Riddles, and Mysteries of the Lord Revealed: A Bible-based Guide*, Winnipeg, Word Alive Press, 2019.
- De Waard, Jan/ Nida, Eugene, *From One Language to Another. Functional Equivalence in Bible Translating*, Nelson Publishers, Nashville/ Camden/ New York, 1986.
- ENCICLOPÆDIA = *The International Standard Bible Enciclopaedia*, vol. II-III, Orr James (ed.), Chicago, Howard-Severance, 1915; articolele despre „Heel” (vol. II, p. 1397, semnat de Morris O. Evans) și „Kick” (vol. III, p. 1797, nesemnat).
- Freed, Edwin, *Old Testament Quotations in the Gospel of John*, Leiden, Brill, 1965.
- Hanson, A.T., *The Prophetic Gospel. A Study of John and the Old Testament*, Edinburgh, T.&T. Clark, 1991.
- Hoskyns, Edwyn Clement, *The Fourth Gospel*, London, Faber, 1947.
- Lagrange, Marie-Joseph, *Évangile selon Saint Jean*, Paris, Lecoffre, 1936.
- Lindars, Barnabas, *The Gospel of John*, Greenwood, Attic Press, 1972.
- Loisy, Alfred, *Le quatrième Évangile*, Paris, Picard, 1903.
- Menken, Maarten, *Old Testament Quotations in the Fourth Gospel: Studies in Textual Form*, Leuven, Peeters, 1996.
- Mozley, F. W., *The Psalter of the Church. The Septuagint Psalms Compared with the Hebrew*, Cambridge, University Press, 1905.
- Nida, Eugene/ Taber, Charles, *The Theory and Practice of Translation*, Brill, Leiden, 1974.
- Ojewole, Afolarin Olutunde, *The Seed in Genesis 3:15: An Exegetical and Intertextual Study*, Ann Arbor, Andrews University, 2002, on-line: <https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1115&context=dissertations> (accesat la 1.09.2021).
- Orchard, Helen, *Courting Betrayal, Jesus as Victim in the Gospel of John*, Sheffield, Academic Press, 1998.
- Pandrea, Liviu, *Psalmii. Exegeză și comentarii mistice, I: Psalmii 1-50*, Târgu-Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2019.
- Popescu, Călin, *Psaltirea națională. Introducere în filologia celui mai longeviv text literar românesc*, Pitești, Editura Universității, 2019 (Mediaprint, 2017).
- Powers, Jesse, *Studii asupra Evangheliei după Ioan. Schițe expozițive*, traducere de Adela Duca, Cluj Napoca, Risoprint, 2012.

- RNT = Yeager, Randolph, *The Renaissance New Testament*, vol. XI, Gretna, Firebird, 1998.
- Robertson Edwin, *Taking the Word to the World. 50 Years of the United Bible Societies*, Nashville/ Atlanta/ London/ Vancouver, Nelson Publishers, 1996.
- Schnackenburg, Rudolf, *The Gospel According to St John*, vol. III, New York, Crossroad, 1982.
- Schuchard, Bruce, *Scripture Within Scripture. The Interrelationship of Form and Function in the Explicit Old Testament Citations in the Gospel of John*, Atlanta, Scholars Press, 1992.
- Toy, Crawford, *Quotations in the New Testament*, New York, Scribner's, 1884.
- Treves, Marco, *The Dates of the Psalms. History and Poetry in Ancient Israel*, Pisa, Giardini, 1988.
- Westcott, Brooke Foss/ Westcott, Arthur, *The Gospel According to St. John. The Greek Text with Introduction and Notes*, vol. II, London, John Murray, 1908.